

Наталка Пазюра

МИКОЛА СТОРОЖЕНКО У СВІТЛІ СВОЇХ СПОГАДІВ

Мемуарна література завжди привертала до себе увагу як науковців, так і пересічного читача. І це не випадково, оскільки в ній знаходять відображення події та явища, специфіка відносин і настроїв описуваного часу, які не мають належного висвітлення в інших джерелах. До того ж спогади є цінним джерелом в біографічних дослідженнях, адже є віддзеркаленням душі автора, яка розкривається через суб'єктивне бачення ним тих чи інших подій, характеристику людей та власних вчинків. В такий спосіб мемуаристика не лише посідає своє вагоме місце серед спеціальних історичних дисциплін, але й має безперечний вплив на суспільно-культурне життя.

У випадку із дослідженням життєвого та творчого шляху українського історика, громадського та освітнього діяча Миколи Володимировича Стороженка (1864–1942 (?)) спогади набули особливого значення. По-перше, завдяки їм стало можливим відтворити життєпис цієї непересічної особистості – члена Старої Громади, співробітника «Киевской старины» та ряду наукових осередків, як то Історичного товариства Нестора-Літописця, Київської археографічної комісії, Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва, Київського відділу імператорського російського воєнно-історичного товариства та ін.¹ Крім того, саме поява спогадів дозволила ряду вчених стверджувати про остаточне повернення їх автора на позиції українства, чому передувала участь в українському громадівському та протилежному російському націоналістичному рухові².

Слід зазначити, що до написання спогадів Микола Володимирович приступив у 1925 р., після трирічного проживання в сербському містечку Біла Церква, куди був змушений емігрувати після 1919 р. Певний вплив на процес написання справив Дмитро Дорошенко, який познайомився з Миколою Володимировичем через посередництво Олександра Шаповала у 1925 р.

Дослідник В. Ульяновський, спираючись на листи Д. Дорошенка до М. Стороженка та В. Липинського, переконливо довів подвійність ролі Дмитра Івановича, відзначаючи при цьому його блискучі дипломатичні здібності³. З одного боку він входить в довіру до М. Стороженка, наголошує на його внеску у розвиток української справи, підштовхує до написання спогадів, заохочуючи висвітлити ті чи інші сторінки пережитого, зокрема про роботу журналу «Киевская старина», а також про відомих істориків, політичних та культурних діячів. Показово, що ці практичні побажання знайшли своє відображення в тексті спогадів. З іншого – це «загравання» мало на меті залучити Миколу Володимировича як представника давнього українського козацько-старшинського роду до консервативного руху, що Дмитро Іванович й обговорює з його ідейним керівником В. Липинським.

Отже, Д. Дорошенко підштовхував М. Стороженка до написання спогадів, маючи на меті використати їх в інтересах ідеології гетьманців-державників, згідно з якою в них відображалась би еволюція національної ідеї, а також соціальна історія панівного класу на фоні взаємин із простим народом. Але чим були спогади для самого мемуариста?

Вимушена еміграція М. Стороженка до Югославії породила гостру ностальгію за батьківщиною. Саме відірваність автора від місць, з якими були пов'язані найбільш значимі в його житті події та люди, підштовхувала до роздумів над минулим України та своїм життям. Крім того, зв'язок із рідною Кручею, який відновився наприкінці 1922 р., сприяв утвердженню проукраїнських переконань М. Стороженка, до яких він повернувся після 1917 р. Ідея написання спогадів виникла до знайомства з Д. Дорошенком, але останній підштовхнув його взятися за перо і реалізувати задум.

З одного боку робота над спогадами була зумовлена психологічною потребою автора «згадати усе було та минуле, то й тим скрасити самотину та зменшити тугу щодо батьківщини»⁴, принаймні така мотивація прослідковується по їх змісту. Але з іншого, передбачаючи можливість домовленості Д. Дорошенка про публікацію рукопису в Україні (а отже майбутнім читачем міг бути переважно українець), Микола Володимирович не міг знехтувати шансом повернути своє «добре ім'я» батьківщині, яку

він так палко любив, але де ще пам'ятали про його антиукраїнську діяльність. Певною мірою, «реабілітуватися» можна було шляхом висвітлення своєї участі у подіях, які так чи інакше стосувалися батьківщини, її наукового та громадського життя. Це зовсім не означало, що автор був змушений щось вигадувати, оскільки така діяльність дійсно мала місце, але правильно зроблений акцент міг відіграти провідну роль у формуванні читацького ставлення до мемуариста.

Таким чином, в даній розвідці ми спробуємо розглянути спогади з точки зору авторського самовисвітлення та виокремити позиції, на яких автором зроблено окремих наголос.

Варто зазначити, що центральним у спогадах є відображення автором своїх патріотичних почуттів, хоч цьому надано здебільшого регіональний відтінок. М. Стороженко неодноразово акцентує на своїй невід'ємності від малої батьківщини. Так, він оповідає, що його «тягло у Кручу повсегда відусіль». Навіть проблеми зі здоров'ям, які неодноразово виникали після переїзду родини до Москви, відразу вирішувались із поверненням додому – «як почую я соловейка по садах і у лісі та усяку птицю, та курлюкання журавля, а то ще як жаби у болоті кумкають, і дівчата співають петрівочної... – зразу, мов не той хлопець, очуняю – й на усі боки»⁵. Згодом, коли постало питання про освіту, то рішення також було прийнято не на користь Женеви, як за порадою лікарів хотів батько, а на користь України, як на тому наполягла мати: «Він уродився на Україні, нехай там і учиться. Може підросте, уматеріє, то й одужає. А в Женеві забуде й свій рідний край»⁶.

Принагідно зазначимо, що навіть за зовнішніми ознаками автор ідентифікує себе вихідцем з рідного краю. З цього приводу він зазначає: «Дивно було мені помічати у Москві, що як, було, куди пошлють мене моя мати щось купити, так купці відразу помічають, що я з України та питають: «А Вы, барчук, не из Полтавской ли губернии?» Такий я вже, мабуть, уродився, що личило мені проводити своє життя на Україні»⁷.

Важливими з точки зору самоідентифікації автора є його згадки про дитячі роки та гостювання в Кручі його хрещеної матері, Марії Олександрівни Кулачки, яка своїми співами пробуджувала любов до рідного краю⁸. Викликає інтерес поданий автором опис дитячих вражень з приводу виконання нею пісні:

*Та не жур мене, моя мати бо я й сам журюся,
А як вийду за ворота, від вітру валюся.
Ой, ізйду я на та могилу, кругом подивлюся,
Та згадаю про ту волю, сльозами заллюся.
Про ту волю козацькую, що була й минула,
Як тая маленька дитинька в сповитку заснула.
Довго ж вона буде спати, нема тих, що будять,
Видиш, наші козаченьки білим світом нудять».*

«І здавалося мені, – пише мемуарист, – що і я – козак із шаблею та рушницею, той кортіло обізватися: «Ось, де ми! Зараз зберемося докупи!». Але якщо ці слова були наведені як результат дитячої уяви, то далі Стороженко подає свої «зрілі» міркування над змістом цієї пісні: «І здається мені тепер на чужині, як згадую я тепер той щасливий час свого життя..., що довго буде спати тая справжня воля, бо нема тих, що будять, а нещасні «козаченьки» на чужині «білим світом нудять»⁹. Наведений коментар, на нашу думку, є не випадковим, оскільки Микола Володимирович свідомо підштовхує читача до асоціативного порівняння себе із «козаком» як символом творця («будителя») держави, захисника її «волі» та інтересів, шкодуючи при цьому, що доля розкидала цих «козаків», змусила їх «білим світом нудити», тим самим натякаючи на свою долю вигнанця.

На користь патріотичних та ідеологічних позицій автора виступає мовний аспект. Микола Володимирович мешкав у Сербії, яка була місцем притулку переважно російських біженців, і, за висловом Д. Дорошенка, мусив із своїм українством не дуже витикатись¹⁰. Але попри це спогади написані українською мовою із збереженням стилістичних особливостей Полтавського регіону.

В спогадах є згадка, яка розкриває ставлення автора до мовного питання і пов'язана із його роботою інспектором народних шкіл на Чернігівщині. «Я скрізь наполягав, – зазначає він, – щоб діти відговорили мені тією вимовою, якою звикли щодня у школі розмовляти, бо цікаво було мені побачити їхній розвиток, а штучна мова у тому перешкоджала»¹¹. Але, як показує подальший перебіг подій, ці настрої розходились з практичними діями М. Стороженка, який досить рішуче виступав проти введення української мови в школах¹².

Саме тому написання спогадів мовою рідного краю викликало чи не найбільше здивування серед українських діячів, які мали змогу через посередництво Д. Дорошенка ознайомитись із рукописом, але це є вагомим підтвердженням повернення автора до проукраїнських поглядів.

На фоні регіонального патріотизму досить яскраво змальоване ставлення автора до простого народу. З особливою теплотою він згадує про великокочучан, відносини з якими, за його згадками, завжди були найкращі.

Мемуарист легко називає численні імена селян, відмічає риси характеру, рід занять та особливості кожного з них, при цьому наголошуючи на їхньому впливі на формування його як особистості – «то були й мої лікарі, й мої перші вчителі – навчався я від них змалку, як на світі жити, як діло робити»¹³. Микола Володимирович ідеалізує працю селян, називаючи її найкращою початковою школою життя, і зауважує, що ніколи б не поміняв сільський побут на міський, якби була його воля, й не забажав би кращої долі, ніж хліборобська¹⁴.

Також звертається увага читача на піклуванні представників родини Стороженків про добробут селян – будівництво церкви, парафіяльної школи, будинків для постраждалих від пожежі односельців та ін¹⁵. В цьому контексті робиться наголос на роботі Пирятинського земства, членом якого він був, спрямованого на відкриття шкіл та медичних закладів, благоустрій доріг, спорудження комунікацій та ін. Саме такий виклад дозволив Д. Дорошенку частково класифікувати спогади як сімейну хроніку, яка особливо цікава тим, що змальовує побут панської сім'ї на Україні й відносини панів з селянами в правдивому світлі на відміну від української демократичної літератури¹⁶, хоча надмірна сентиментальність у викладі змусила Дмитра Івановича назвати автора в листі до В. Липинського «кающимся дворянином»¹⁷.

Отже, перше, на чому акцентує мемуарист, це на своїй любові до рідного краю та турботі про його мешканців. Автор уникає будь-якої зверхності при описі взаємовідносин з односельцями, руйнує кордон, який мав би відділяти панівну і нижчу верстви, тобто представників родини Стороженків та селян. Особливо яскраво це підтверджується словами: «Навик я прокидатися влітку удосвіта, пектися на сонці та поливати святу землю потом,

та й ближче знайомився із народним побутом. До господарювання мене нагонила не стільки жадоба здобутку, скільки бажання ознайомитися із різноманітними снагами натури, що під приводом людського розуму а живої напруги давали такі чудові взятки. Чи можливо порівняти побут хлібороба із життям фабрично-заводського робітника, а то й дрібних інтелігентів, що увесь свій живіт проводять у міській тісноті та духоті»¹⁸.

Звичайно, може скластися враження, що автор навмисно перебільшує позитивні сторони, наголошуючи на приязності та взаєморозумінні двох протилежних соціальних груп. Проте, на його користь свідчать листи односельців, адресовані йому як до, так і після еміграції¹⁹. Показовим також є той факт, що в наш час серед жителів с. Велика Круча й досі живуть розповіді про «добраго пана», який допомагав здібним селянським дітям здобувати освіту та піклувався про своїх односельців, про що нагадують збудовані за Стороженків та збережені донині господарські будівлі, приміщення земської та церковно-приходської шкіл.

Якщо зображення автором своєї любові до батьківщини стоїть на першому місці, то далі у спогадах слідує наголос на своїй участі в її науковому та громадському житті, початком якого було навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира. Саме навчання в цьому закладі зблизило його з В. Антоновичем, який зіграв провідну роль у формуванні його наукових інтересів.

За сприяння Володимира Боніфатійовича М. Стороженко почав співпрацювати з Київською археографічною комісією, Історичним товариством Нестора-літописця, долучився до діяльності Старої громади, яка зосередилась навколо журналу «Киевская Старина».

Говорячи про значення видання М. Стороженко зазначає: «Яка б доля не спіткала Україну, проте не вдасться нікому подужати зруйнувати той пам'ятник майже з трьох сотень книжок, що залишило *наше* (курсив наш. – *Н. П.*) покоління майбутнім із надписом «1882–1906», й фундатором його був Феофан Лебединцев. Хто б коли не починав якої розвідки по історії України, без «Київської Старини» обійтися він не зможе, то й подякує тим людям»²⁰.

Мемуарист наголошує на своїй участі в роботі журналу, зокрема згадує про редакційні засідання, які перетворювались на творчі зустрічі, де мав місце обмін думками стосовно наукового, мистецького, театрального та музичного життя в країні, презентувались книжкові новинки, обговорювались політичні питання тощо.

Наскільки активною була співпраця Миколи Володимировича з «Киевской стариной» свідчить той факт, що переважна більшість його наукових праць були опубліковані на її сторінках²¹.

Не менш важливого значення надано автором висвітленню роботи Історичного товариства Нестора-літописця, співробітником якого він став за поданням В. Антоновича та О. Левицького. З цього приводу зазначається: «Як мене було обрано членом того Товариства, то й рідко коли пропускав я його посідання, бо повсегда почуєш, було, щось цікаве, побачиш нові книжки, що були розкладені на столі із зеленого сукна, щоб можна було членам на них подивитися, побалакаєш із розумними людьми, які деколи, було, й роз'яснюють ті наукові питання, що тебе під той час найбільш зацікавлюють. Як коли і я зважувався викладати якісь наукові питання на тих посіданнях»²².

В контексті висвітлення наукового та культурного життя України значну увагу М. Стороженко приділив згадкам про його визначних представників, як то В. Антоновича, П. Куліша, О. Левицького, В. Горленка, О. Лазаревського, братів О. та І. Рудченків, Ф. Лебединцева, П. Житецького, О. Лашкевича, М. Дашкевича та багатьох ін. Значною мірою цей виклад зумовлений проханням Д. Дорошенка з огляду на внесок вказаних осіб у справу українського національного відродження, розвиток науки та культури. Досить яскраво автор змальовує зовнішність та притаманні кожному з них риси поведінки, висвітлює їх роль у громадському русі.

Крім пізнавального значення ці характеристики є дуже показовими, оскільки відображають свідоме прагнення автора віднести себе до середовища цих осіб, наголошуючи на своїй участі в описуваних подіях. Як приклад можна навести згадки про влаштування ним 1887 р. урочистого вечора з нагоди 25-ти літнього ювілею публікації В. Антоновича «Моя сповідь»²³. Не без гордості мемуарист згадує й про візити до відомого громадського

діяча Костя Михальчука: «Проте було заведено привітати його із Великодніми святами цілою перезвою, що починала обіходити знайомих людей, як казали ми «людців», «на горі» та, усе більшаючи, сходила до Подолу та й звертала до К.П. А брали участь у тій перезві Антонович, Рильський, Ор. Левицький, Горленко, Андріївський (Олексій Олександрович), Молчановський, Каманін, Щербина (Володимир Іванович), д-р Галін... та я»²⁴. Ще одним яскравим прикладом, за яким автор усвідомлено відносить себе до кола українських діячів, є згадка про їх роботу на користь журналу «Киевская старина»: «Багатьох з них немає вже на цім світі, залишилося, може, нас тільки троє, то й повинні ми згадати з погордою, що й ми були поміж ними»²⁵.

Крім того, спогади є цікавими з точки зору особистісних характеристик автора. Однією з таких є здібність та природний розум. Так, він згадує, що коли до старшого брата Андрія було взято вчителя для підготовки його до гімназії, то він „вирізував з новин великі букви, що нечувано на п'ятому році, навчився їх складати та помалу читати”²⁶. Далі автор з погордою повідомляє, що до 13 років „прочитав усього Корнелія Непота, майже усього Цезаря, чимало із Салюстія та Овідія, ще й до того добре знав древню історію”²⁷. Такий багаж знань дозволив Миколі здати вступні іспити до третього класу гімназії, „а що ж до латинської мови та історії, то усі дивувалися та казали, що мене слід прийняти у шостий клас”²⁸.

Крім того, спогади засвідчують самокритичність їх автора. Найбільшими з своїх помилок, які змінили майбутнє, він називає здачу іспитів у Санкт-Петербурзькому, а не Київському університеті, питання проходження військової служби та призначення на посаду інспектора народних шкіл, що в подальшому відхилила «від уперед наміченого шляху»²⁹.

Підводячи підсумок, хотілося б зазначити, що спогади М. Стороженка несуть в собі подвійну інформацію. По-перше, вони є цінним історичним джерелом, оскільки відтворюють плин громадського, наукового та культурного життя України другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема це стосується університетського життя, діяльності Старої громади та її друкованого органу «Киевской Старини», роботи Історичного товариства Нестора-Літописця та ін.

Їх значення полягає в тому, що мемуарист брав безпосередню участь в роботі вказаних осередків, був особисто знайомий з багатьма відомими вченими, культурними та громадськими діячами. Не даремно після смерті Миколи Володимировича Д. Дорошенко радив директору Музею визвольної боротьби у Празі С. Наріжному, де зберігався рукопис, опублікувати щось із його спадщини: «Я гадаю, що буде дуже добре, коли Ви видрукуєте щось із спадщини Миколи Володимировича Стороженка, бо небіжчик на те й писав, щоб опублікувати, але на жаль, в той час не було де... На мою думку, інтересні спомини й характеристики українських діячів. Але інтересне взагалі все. Тепер уже нема кому писати такі спогади, бо всі старі вже вимерли»³⁰.

Про інформативне значення спогадів свідчить також той факт, що в різний час дослідники використовували окремі їх частини в своїх студіях³¹, а сучасний дослідник О. Федорук, відгукнувшись рецензією на їх публікацію, відвів їм належне місце у скарбниці української мемуаристики³².

З іншого боку, спогади М. Стороженка розширюють дослідницьку сферу аналізу його особистості, є віддзеркаленням його духовного світу та переживань.

Дослідники, які займалися теоретичними питаннями мемуаристики, стверджують, що найбільша кількість спогадів з'являється в перехідні моменти, коли виникає необхідність пов'язати осмислений досвід минулого з назрілими проблемами сьогодення³³. Так трапилось і в житті М. Стороженка. Цим перехідним, скоріше переломним моментом стала вимушена еміграція, яка підштовхнула його проаналізувати власне життя. Як відомо, на процес написання значно вплинув Д. Дорошенко, але ніби заперечуючи стороннє втручання автор вказує, що «спогади були написані для самого себе»³⁴, чим підштовхує читача до думки про щирість викладених думок, їх відповідності своїм переживанням та поглядам на момент написання.

Вже сама назва спогадів – «З мого життя» – передбачає певну уривчастість, вибіркковість моментів, а отже саме на висвітленні цих періодів свого життя автор хотів звернути читачьку увагу. Значною мірою це зумовлено прагненням М. Стороженка пов'язати свою долю з батьківщиною, наголосити на своїй участі в творенні її громадського та культурного життя.

-
- ¹ Ульяновський В. Три лики Миколи Стороженка: «Малоросійство» – «російство» – «українство» // Микола Стороженко. З мого життя. – К., 2005. – С. 5–93.
- ² Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893 – 1905) // Україна. – 1952. – №7. – С. 559; О.О. [Оглоблин О.] Стороженко Микола // Енциклопедія українознавства. [Словникова частина] Львів, 2000. – Т. 8. – С. 3066; Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.: Черкаси, 2001. – С. 212; Ульяновський В. Три лики Миколи Стороженка: «Малоросійство» – «російство» – «українство». – С. 92; Ясь О. Стороженко Микола Володимирович // Енциклопедичний довідник «Історія України». – К., 2008. – С. 1164 та ін.
- ³ Ульяновський В. Три лики Миколи Стороженка: «Малоросійство» – «російство» – «українство». – С. 7–20.
- ⁴ Микола Стороженко. З мого життя. – С. 236.
- ⁵ Там само. – С. 106.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Там само. – С. 122.
- ⁸ Там само. – С. 100, 122.
- ⁹ Там само. – С. 120.
- ¹⁰ Листи Д. Дорошенка до М. Грінченко (1923–1926) // Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 237.
- ¹¹ Микола Стороженко. З мого життя. – С. 272.
- ¹² Ульяновський В. Три лики Миколи Стороженка: «Малоросійство» – «російство» – «українство». – С. 80–81.
- ¹³ Микола Стороженко. З мого життя. – С. 108.
- ¹⁴ Там само. – С. 108, 241.
- ¹⁵ Там само. – С. 98, 99, 100.
- ¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 775. – Оп. 1. – Спр. 777. Листи Дорошенка Д., Шаповала О. та інших до Стороженка М. В. Оригінали та копії. – Арк. 36 зв.
- ¹⁷ Ульяновський В. Три лики Миколи Стороженка: «Малоросійство» – «російство» – «українство». – С. 10.
- ¹⁸ Микола Стороженко. З мого життя. – С. 240.
- ¹⁹ Центральний державний історичний архів в Україні в м. Києві (Далі – ЦДАУК). – Ф. 261. – Оп. 1. – Спр. 23. Письма Стороженко Н.В. от Аронова М. и Аронова Б.; Микола Стороженко. З мого життя. – С. 255–257, 337–354.
- ²⁰ Микола Стороженко. З мого життя. – С. 178.
- ²¹ Палієнко М. Г. «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) – К., 2005. – С. 332.
- ²² Микола Стороженко. З мого життя. – С. 169.
- ²³ Там сам. – С. 163.
- ²⁴ Там само. – С. 167–168.
- ²⁵ Там само. – С. 178.
- ²⁶ Там само. – С. 113.
- ²⁷ Там само. – С. 116.
-

²⁸ Там само. – С. 126.

²⁹ Там само. – С. 167, 193, 194.

³⁰ ЦДАВОУ. – Ф. 4432. – Оп. 1. – Спр. 10. Листи до С. Наріжного різних осіб. – Арк. 35.

³¹ Дорошенко Д. Володимир Антонович, його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942; Наріжний С. Историчне товариство Нестора-Літописця в Києві // Український історик. – 1975. – №1/2, №3/4; 1976. – №1/4; Палієнко М. Г. «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).

³² Федорук О. «З мого життя» Миколи Стороженка і проблема видання мемуарної літератури // Критика. – 2007. – №12. – С. 218-228.

³³ Тартаковский А. Г. 1812годирусская мемуаристика. Опыт источниковедческого изучения. – М., 1980. – С. 12; Іващенко В.Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету ХІХ – початку ХХ ст. Автореф. на здобуття наук. ст. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 1; Таймазова Л. Л. Дневник как документ души // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2003. – № 44. – С. 18–22; Сиротина И. Л. Культурологическое источниковедение: проблема мемуаристики // Методология гуманитарного знания в перспективе ХХІ века. К 80-летию профессора М. С. Кагана. Материалы международной научной конференции (18 мая 2001 г, Санкт-Петербург). – Вып. № 12. – СПб., 2001. – С. 226–232.

³⁴ Микола Стороженко. З мого життя. – С. 236.